

навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / С. О. Тарасюк. — К., 1999. — 20 с.

This paper considers the problem of psychological characteristics of interpersonal relationships mentally retarded students in a school group. The theoretical analysis of experimental studies and describes approaches to its study.

Keywords: interpersonal relationships, school group, social status, the structure of the defect.

Отримано 28.2.2012

УДК 376.012.31:056.36

*І.В. Дмитрієва,
Я.О. Співак*

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УЧНІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ ШКОЛИ

У статті висвітлено питання діагностики та особливостей прояву елементів екологічної культури в учнів старших класів допоміжної школи.

Ключові слова: екологічна культура, розумово відсталі учні.

В статье освещаются вопросы диагностики и особенностей проявления элементов экологической культуры у учащихся старших классов вспомогательной школы.

Ключевые слова: экологическая культура, умственно отсталые учащиеся.

У Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті, Основних напрямках державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, Концепції екологічної освіти в Україні та інших документах визначено, що результатом процесу екологічного виховання є формування екологічної культури особистості. Під поняттям "екологічна культура особистості" розуміємо стан її

духовного життя, що обумовлюється історичними, соціальними, освітніми причинами, і утверджує певний тип її стосунків і діяльності щодо пізнання та освоєння природи. Він проявляється у вмінні і готовності людини будувати відносини з довкіллям згідно об'єктивних закономірностей розвитку природи, культурних традицій суспільства, моральних почуттів та власного життєвого досвіду. Екологічна культура формує соціально значущі характеристики особистості і є мірою й засобом розвитку та реалізації соціальних сил людини в процесі освоєння природи (Н. Бібік, А. Букін, О. Вербицький, О. Захлебний, І. Зверев, В. Ільченко, О. Плахотнік, І. Суравегіна, Г. Ткачук, В. Червонецький та ін.). Виховання екологічної культури – це формування в особистості таких ціннісних орієнтацій, моральних почуттів, за яких готовність до природоохоронної діяльності, активна екологічна позиція, недопущення порушень правил природоохоронної поведінки іншими є органічними складниками світогляду, а власна природоохоронна поведінка – невід'ємною частиною діяльності. Тобто екологічна культура, формування якої акумулює зміст й мету екологічного виховання, є складним структурним утворенням, що включає сукупність певних особистісних якостей, які реалізуються у відповідному характері діяльності, засобах, навичках раціональної, відповідальної поведінки людини в природі.

На сьогоднішній час у вітчизняній та зарубіжній педагогічній науці виявлено посилення екологічної спрямованості шкільної освіти, а саме: розроблено теорію розвитку біологічних понять; визначено зміст, принципи, задачі, методи, шляхи і форми екологічної освіти; розкрито морально-етичні та морально-естетичні ідеї щодо цінності світу природи; досліджено проблему формування цілісних знань про світ природи; з'ясовано тенденції, напрямки і компоненти екологічної освіти; обґрунтовано теорії екологічної освіти в навчальних закладах різного рівня; апробовано авторські концепції екологічної освіти в певних навчальних галузях і установах; упроваджено посібники, підручники, практикуми в діяльність загальноосвітніх і позашкільних установ. Однак, ці питання ще не знайшли належного вирішення у спеціальній педагогічній літературі відносно учнів з психофізичними порушеннями, зокрема з вадами розумового розвитку.

Своєрідність пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери та поведінки учнів з інтелектуальними порушеннями (В. Бондар, С. Миронова, В. Петрова, С. Рубинштейн, В. Синьов, І. Соловійов, Ж. Шиф, О. Хохліна та ін.) не дозволяють їм засвоїти в повному обсязі таку складну, багатоаспектну науку, як екологія, й значно ускладнюють процес формування екологічної культури. У той же час, для повноцінної соціальної адаптації дану категорію школярів необхідно забезпечити опорними екологічними знаннями, вміннями та

навичками, виховати в них усвідомлене екологічне ставлення до об'єктів оточуючого світу, сформувати навички природоохоронної поведінки.

Проблемі виховання любові до природи у дітей з вадами розумового розвитку надавали особливого значення І.Бгажнокова, В. Воронкова, О.Граборов, Г. Дульнев, І.Єременко, М. Кот, Т.Лифанова, Н. Морозова, Л.Одинченко, В. Синьов, Т.Пороцька, В. Постовська, Л.Стожок, Л. Співак, Е.Якубовська та ін. Автори свідчать про необхідність спеціально спрямованого педагогічного керівництва формуванням та розвитком екологічно вихованої особистості, особливо на уроках природознавчого циклу. Проте у корекційній психопедагогіці недостатньо розкрито особливості формування в учнів допоміжної школи структурних компонентів екологічної культури в їх взаємній єдності, специфіку та особливості свідомого бачення школярами природоохоронної діяльності й систему корекційно-виховної роботи цього напрямку у взаємодії урочної та позаурочної роботи, взаємодії сім'ї та школи тощо.

Безпосередній аналіз стану роботи з екологічного виховання в допоміжній школі показав, що не повною мірою здійснюється інтеграційний підхід до природознавчих дисциплін у плані формування в школярів елементів екологічної культури; нечітко визначена система екологічних понять; відсутні міжпредметні взаємозв'язки між природознавством та географією, трудовим навчанням, образотворчим мистецтвом та ін.; у програмах з природознавства недостатньо звертається увага на народознавчі позиції та національні традиції і звичаї українського народу. Отже, існуюча організація процесу формування екологічної культури в учнів з вадами розумового розвитку не задовольняє потребам сучасної спеціальної школи, оскільки містить багато суперечностей між: об'єктивними вимогами суспільства до гармонійного розвитку особистості в контексті "людина-природа" та рівнем розвитку екологічної культури учнів допоміжної школи; рівнем теоретичних знань школярів з екології та рівнем їхньої практичної участі у збереженні природних багатств; потенційними можливостями розвитку в розумово відсталих підлітків складових компонентів екологічної культури в їх системній єдності й недостатньою розробкою педагогічних умов її формування у процесі вивчення навчальних предметів природознавчого напрямку.

Слід зазначити, що серед важливих передумов продуктивного використання фактичного матеріалу екологічного змісту в допоміжній школі особливе місце посідає оволодіння олігофренопедагогами логікою й методикою діагностування та проектування розвитку в учнів елементів екологічної культури. Теорія корекційно-виховної роботи, що розвивається у вітчизняній дефектології, методологічно ґрунтується

на розумінні розвитку як складного процесу якісних змін. Діагностика "підвалинних" якостей екологічної культури розумово відсталого дитини уможлиблює для нас прогнозування в процесі педагогічного впливу основних напрямів формування нових якостей, більш складних за своєю структурою. При цьому слід враховувати, що перехід від однієї стадії до іншої є не просто результатом кількісних змін, але істотною якісною перебудовою. Причому на кожному етапі розвитку екологічної культури виникають усі нові й нові цілісні психологічні утворення, усередині яких діють усвідомлені мотиви ставлення до природи, прояви інтересу до неї, позитивно логічна потреба у природоохоронній діяльності, екологічні переконання й усередині яких вони лише й одержують низку таких властивостей, яких у них не було поза цією системою педагогічного керівництва.

У науковій літературі існують різні підходи до визначення структурних компонентів екологічної культури, найбільш важливими з яких є когнітивний, ціннісний, емоційний і практичний. Підґрунтям для визначення рівнів сформованості екологічної культури науковці визначають такі критерії, як: активна життєва позиція з питань охорони природи (А. Сахно); готовність до морально-екологічної діяльності (В. Дем'яненко, Т. Маловидченко та ін.); наявність екологічних знань та вмій (Б. Алієва, Л. Глушкова, О. Захлебний та ін.); сформованість ставлення до природних об'єктів (Т. Замбалова, С. Фоміна, О. Яковлева та ін.); характер власного досвіду дитини з питань її взаємодії з навколишнім світом (І. Цветкова) та ін. Зокрема, Г. Шевченко й І. Павленко основними критеріями, пов'язаними з проявом основних властивостей екологічної культури в учнів масової школи, визначають екологічну інформованість; естетичний інтерес до живої й неживої природи; емоційну культуру; уявлення про ідеальний образ природи; естетичне сприйняття образу рідної природи; природоохоронну діяльність.

Розробляючи інструментарій вимірювання в галузі досліджуваної проблеми, ми враховували, що підґрунтям процесу формування елементів екологічної культури особистості розумово відсталого учня є його адекватне та усвідомлене ставлення до природи, яке створює водночас як володіння екологічною інформацією що є основою екологічного мислення, так і здатність до практичної природоохоронної діяльності. Відповідно до положень філософської науки, загальної та спеціальної педагогіки і психології про єдність сфери знань, почуттів і практичної діяльності пропонуємо 4 групи критеріїв (див. табл.1): потребово-мотиваційна; когнітивна; почуттєво-аксіологічна; поведінкова.

Таблиця 1

**Групи критеріїв та показників сформованості
екологічної культури учнів**

Група	Критерії
Потребово-мотиваційна	наявність та стійкість інтересу до об'єктів природи, потреба спілкування з природою, адекватність і усвідомлення мотивів
	наявність потреби виражати свої сили в практичній природоохоронній діяльності та її характер (ступінь усвідомленості, активності та ініціативності)
	наявність системи уявлень, які відображають суттєві взаємозв'язки між людиною та довкіллям
Когнітивна	якість нормативних знань про природні об'єкти та явища, наявність вміння встановлювати взаємозв'язки між ними
	володіння прийомами розумової діяльності в процесі спілкування з природними об'єктами та явищами
	характер суджень про основні екологічні категорії
	наявність чутливості, переживання (співпереживання) у процесі взаємодії з природними явищами та об'єктами (бажання милуватися природою, бажання допомогти тим, хто знаходиться у небезпеці тощо)
Почуттєво-аксіологічна	характер мотивування емоційно-особистісного ставлення, емоційна забарвленість власних переживань
	здатність оцінити власні та чужі вчинки по відношенню до природних об'єктів
	володіння навичками природокористування, наявність вміння раціонально використовувати природні ресурси
Поведінкова	відповідність поведінки учня в природі засвоєним екологічним нормам та правилам
	прояв самостійності та ініціативності виконання завдань природоохоронного характеру

Показники за кожною із цих груп критеріїв орієнтовано на виявлення інтелектуальних, емоційно-почуттєвих, ціннісно-орієнтаційних компонентів екологічної свідомості та елементів практичної природоохоронної діяльності учнів допоміжної школи. Зазначені критерії взаємопов'язані, мають прогностичний характер і передбачають послідовність та якісну зміну екологічного ставлення учнів до природи. За

даними критеріями виділено рівні сформованості основ екологічної культури учнів 6 – 9-х класів: високий, середній та низький.

Високий: на цьому рівні учень, оволодівши основами екологічних знань, усвідомлює необхідність і важливість природоохоронної діяльності, яка стає його внутрішньою потребою; критично оцінює власні дії та дії ровесників, намагаючись не допускати проявів природонебезпечної поведінки з боку будь-кого іншого.

Середній: школяр частково володіє основами екологічних знань, але не усвідомлює важливості їх застосування у повсякденному житті; бере участь у природоохоронній діяльності, найчастіше, за проханням старших, не завжди адекватно усвідомлюючи її необхідність; може критично оцінювати поведінку товаришів, але не завжди – власну поведінку.

Низький: байдуже чи слабо виражене позитивне ставлення до природи та практично відсутня потреба в спілкуванні з нею; позбавлення потреби виражати свої сили в практичній природоохоронній діяльності навіть під безпосереднім керівництвом учителя; хаотичність, непослідовність суджень про природні об'єкти та явища, учень практично не усвідомлює необхідності природоохоронної поведінки, нейтрально ставиться до природонебезпечної поведінки інших та підтримує таку поведінку ровесників.

Деструктивний: поруч із несформованістю більшості показників учень виявляє жорстокість та агресію до довкілля.

Розробка критеріїв та рівнів екологічної культури розумово відсталих учнів дозволила нам визначити методику і процедуру їх дослідження, проаналізувати та узагальнити одержані емпіричні матеріали. Оскільки у дефектологічній науці відчувається нестача спеціально розроблених методів діагностування екологічної культури, то перед нами виникла необхідність адаптації методик іншого призначення. В цьому випадку ми використовували їх механізм та форму, а зміст підпорядковувався цілям екологічного виховання учнів допоміжної школи. Варіантами оцінювання сформованості компонентів екологічної культури в ході експерименту застосовувалися адаптовані методики, розроблені І.Гребенніковою, С. Дерябо, С.Ніколаєвою, І.Цветковою, С.Шебановою та В.Ясвіним. Діагностичний комплекс включав бесіду з учнями; діагностичні завдання; методику виявлення морально-екологічної позиції особистості; методики екологічної психодіагностики; спостереження за учнями на уроках природознавства та в позаурочний час. У експерименті брали участь 180 учнів 7-х та 9-х класів допоміжної школи.

Аналіз отриманих даних показав, що розумово відсталі учні прагнуть до спілкування з природою, проте напрями діяльності та занять у природі проявляються по-різному. Значна частина школярів використовує природне середовище для гри (29,9%), 20,8% учнів полюбляють безцільно гуляти, щоб розслабитись, 23,4% - відпочити. 8% підлітків, не

замислюючись, здійснює природонебезпечні дії – розпалює вогнище, зриває квіти (6,5%). І лише 2,6% школярів свідомо ставляться до природи як до джерела задоволення естетичних потреб, насолоджуючись нею. Для більшості учнів як 7-х, так й 9-х класів допоміжної школи характерні неповні, фрагментарні екологічні уявлення; невміння порівнювати об'єкти та явища природи, виділяти суттєві ознаки, встановлювати логічні зв'язки; виявляється використання "мовленнєвих шаблонів"; неувага у процесі взаємодії з довкіллям; невідповідність засвоєних екологічних правил реальним вчинкам тощо.

Самостійно отриманий досвід спілкування з оточуючим середовищем у значній мірі має негативний характер й не може слугувати підґрунтям для природоохоронного виховання. Так, наприклад, щодо виконання правил природоохоронної поведінки - 94,6% учнів 7-х класів та 88,6 учнів 9-х класів постійно її порушували. Майже половина опитаних ламала гілки (45,7%) і руйнувала мурашники (28,4%), а 8,9% школярів хоча б один раз в житті понівечили будь-яку тварину. З'ясувалось, що більшість підлітків (85,5 %) знає про те, що не всі побутові відходи перегнивають у природних умовах, проте не знає точно, які саме. Відповіді на запитання про подальшу долю побутових відходів, які залишаються після прогулянки у природу, виявили таке: забирають відходи з собою, щоб викинути на смітник 39,5% дітей, залишають їх на місці відпочинку - 60,5%.

Виявляючи рівень прояву природоохоронної поведінки школярів і припускаючи також, що не всі учні відверті у своїх відповідях, нами було запропоновано їм ситуативні тести з побутовими ситуаціями завуальованого природоохоронного змісту, наприклад: "Перед святом Нового року твій старший брат, якого ти поважаєш і з яким у тебе хороші стосунки, запропонував піти до найближчого лісу і нарубати ялинок: "Ми зрубаємо найкращі, одну залишимо собі, а інші продамо, щоб були гроші на новорічні подарунки всім. До того ж і собі купимо щось цікаве." Що ти йому відповіси? Чому?". Аналізуючи дану ситуацію, учні мимоволі мусили проявити рівень усвідомлення важливості природоохоронної поведінки та моральної оцінки дій ровесників, виявити власне ставлення до природонебезпечної поведінки оточуючих. Однозначно відмовилось від такої пропозиції лише 34,1% опитуваних 7-х класів та 36% - 9-х класів. Їх відповіді характеризують природовідповідний тип поведінки. Ще 14,5% дітей не тільки відмовились, але і намагались відмовити від подібних дій своїх друзів (активно-природоохоронний тип). Якщо це не допоможе, ще 9,2% дітей пообіцяли застосувати впливовіші дії щодо порушників, а 8,1% прагнули попередити дорослих. Ці прояви можемо вважати показниками високого рівня екологічної культури, оскільки тут мають місце не лише усвідомлення неможливості власних дій природонебезпечною змісту, а і моральне несприймання аналогічних дій своїх друзів. Всього 55,9% опитуваних негативно ставляться до подібних дій своїх друзів. Їх відповіді

класифіковано як такі, що характеризують високий та середній рівень екологічної культури. Потребують пильної уваги такі факти: 21,8% учнів із задоволенням погодяться взяти участь у дії, при чому лише 6,3% вбачають у цьому економічну користь ("... погоджусь, якщо віддадуть мені половину грошей"). Усі інші роблять це заради самого процесу (активно-агресивний тип поведінки). Вагаються 9,2% опитаних, більша частина яких схиляється у бік підтримки пропонуванних дій (4,8%) (пасивно-агресивний). Таким чином визначена категорія дітей, діяльність яких потребує відповідної оцінки педагогами і батьками та наступних педагогічних впливів. 11,8% респондентів відповіли, що пройдуть поблизу, не звертаючи уваги на дії своїх друзів. Зазначені відповіді характеризують низький рівень екологічної культури учнів.

Узагальнені результати сформованості компонентів екологічної культури в розумово відсталих учнів 7-х та 9-х класів (зі статистичним обрахуванням за критерієм Фішера для оцінки достовірності відмінностей між відсотковими частками вибірок) представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Динаміка сформованості компонентів екологічної культури в розумово відсталих підлітків (%)

Рівень сформованості компонентів екологічної культури	Показники відсоткової представленості учнів		
	7 кл.	9 кл.	φ
Високий	20,2	24,6	0,36
Середній	28,2	22,2	0,60
Низький	30,1	27,9	0,20
Деструктивний	21,5	25,3	0,50

Примітка: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$; *** - $p \leq 0,001$.

Отже, у розумово відсталих підлітків виявлена певна позитивна вікова динаміка сформованості елементів екологічної культури, але виражена вона слабо, що пов'язано, по-перше, з відсутністю системного підходу до розв'язання завдань екологічного виховання, і по-друге, з недостатньою ефективністю педагогічного керівництва цим процесом. Корекційні резерви екологічного виховання використовуються лише частково, через що розвиток компонентів екологічної культури відбувається неповною мірою. Через це існуючі форми залучення розумово відсталих підлітків до освоєння основних екологічних категорій потребують змістового оновлення.

Список використаних джерел

1. Державна національна програма "Освіта": Україна ХХІ століття // Урядовий кур'єр. – 1993. – № 4-5.
2. Захлебный А.Н. Содержание экологического образования в средней общеобразовательной школе. – М.: Просвещение, 1986. – 332 с.
3. Психолого-педагогічні основи корекційної роботи в спеціальній школі. Хрестоматія: навч. посібник / За ред. С.П. Миронової. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 220 с.
4. Синьов В.М. Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталого дитини: підручник. – К.: Знання, 2008. – 359 с.
5. Шмалей С.В. Моральні засади сучасної екології // Наука і сучасність. Зб. наук. праць. Київського нац. пед. ун-ту. – К.: Логос, 2002. – Т. XXXI. – С. 144-152.

This article highlights the issues of diagnosis and characteristics of display bits and pieces of environmental culture among high school students at a special school.

Keywords: ecological culture, intellectually backward pupils.

Отримано 28.2.2012

УДК 376.36 (043.3)

А.І. Долженко

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ АДАПТАЦІЇ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ ДОПОМІЖНОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються основні напрями вивчення соціально-трудова адаптації учнів молодших класів допоміжної школи.

Ключові слова: дефектологія, діти з легкою розумовою відсталістю, допоміжна школа, соціалізація, соціально-трудова адаптація.

В статье рассматриваются основные направления изучения социально-трудова адаптации учащихся младших классов вспомогательной школы.